

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך י, תשי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עיוני לשון בפיוטי ר' משה בן עזרא

אם בשירה החילונית הצליחו המשוררים הספרדיים להחזיר את גלגל הלשון אחורנית ולחדש את עטרת הסגנון המקראי, לא בנקל עלה הדבר בידם בשדה הפיוט. בשירת החול הכול היה חדש לפנייהם: הנושאים, הרעיונות והמשקלים; ויכלול החיות, בצד חידושים אלה, גם את הסגנון המקראי. לא כן הדבר לגבי הפיוט, שמילא מקום נכבד בפולחן בית הכנסת. כאן שלטה מסורת בת דורות, ומן הנמנע היה לחולל מהפכה בדפוסים קבועים של פיוטים, שנתקדשו בעבודת האלהים. התמורות, שהתחוללו בפיוט במרוצת הדורות בצורה, בלשון ובסגנון, באו קמעה קמעה: בתחילה שררו טשטוש וערבוב תחומין בין הסגנונות השונים, ורק כעבור דורות כבש הסגנון המקראי את הפיוט.

עקבותיה של התפתחות מודרנת זאת ניכרים בעיקר באוצר הלשון. כאן תמצא מטבעות לשון עתיקות מאוצר הפיוט הא"י והבבלי, המתגלגלות, ביודעין ושלא ביודעין, גם בפיו חסידי הלשון המקראית. הנה לדוגמה מליץ צח לשון כהרמב"ע. בספרו "שירת ישראל" (תרגום הלפר, עמ' קמח-קנז) מתווה הוא כללים למשורר, כיצד להקפיד על חוקי לשון המקרא; מזהיר אותו שלא להיגרר אחרי צורות יוצאות דופן ולהימנע מחידושים לשוניים המנוגדים לכללי השפה, שאינם אלא "התחכמות שאין לה יסוד". ואעפ"כ הוא עצמו מתנצל לפני הקורא, שגם שיריו שלו אינם נקיים מפגמים אלה, ושהוא עצמו לא שמר ביצירתו על הכללים שקבע. וכך אנו מוצאים בשירת הרמב"ע צורות לשוניות החורגות

מן הצורות המקובלות במקרא. יש לציין, כי בהשוואה למשוררים אחרים חידושו הלשוניים של הרמב"ע מעטים הם, והם מצויים בעיקר בפיוטיו (מתוך רל"ז פיוטים הצלחתי ללקט כעשרים חידושים בלבד).

זכה הרמב"ע ושירי קודש שלו נפוצו במשכנות ישראל והוא הוכתר בכתר "הַסֵּלַח". פיוטים אלה, שהיו פזורים עד כה במחזורים שונים, דפוסים וכתבי יד, כונסו לאחרונה ע"י חוקר שירת-ספרד ד"ר ש' ברנשטיין (מסדה, ת"א תשי"ז). מתוך מהדורה זו לוקטו חידושים לשוניים, בין מצד הצורה ובין מצד ההוראה, שעדיין לא נכללו במילונים העבריים. מראי-המקומות הם בהתאם למהדורה זו, והם מציינים את מספר השיר והשורה. אין לראות את כולם כחידושים מקוריים של הרמב"ע, ובחלקם הם דפוסי לשון עתיקים, ששרדו מהפיוט הקדום.

א. שמות

(1) גָּרַס – הגייה, גריסה.

על כנסת ישראל, הנושאת נפשה לציון ואינה פוסקת

מלהגות בתורה, אומר הרמב"ע:

אֲסִירַת הַתְּקִיָּה לְעִיר הַהָרִס

(פו 10–11).

גָּרְסָה מִתְאַוָּה נִפְשָׁה גָּרַס

(2) אָצָר – קיבוץ, קהל.

על חמת ה', שעתידה להתעורר לימות המשיח על שונאי

ישראל, שר הפייטן:

עֲזוּ וְאִפּוּ יַעִיר עַל אָצָר צָרִי

(קנא 19–20).

אֲשֶׁר עַל כֵּן סָרוּ מֵאֲחֵרָיו

כנסת ישראל ממררת בגלותה בבכי, במקום השיר שהיו
הלויים משמיעים לבנים בבית-המקדש:

גוֹהֶמֶת בְּבִכִּי
תוֹךְ מְכֹמֵר
חֶלֶף זָמַר
מְבוֹר תַּחְתֵּיהָ

(יא 5-8).

לצורך החרוז השתמש המשורר במשקל הארמי של השם
(דניאל ג, ה).

(4) בְּקוֹשׁ - בקשה, תפילה.

הפייטן מחנן בעד המתפללים המתדפקים על שערי
שמים בתפילתם:

מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וְגוֹאֲלוֹ שְׁעָה אֶל רְנוֹנוֹ וּפְלוֹלוֹ
הַקְּשִׁיבָה בְּקוֹשׁוֹ וּמְשַׁאֲלוֹ בְּאֲמָרוֹ: אֵל מֶלֶךְ

(פ 45-46).

(5) פְּשָׁעָה - פשע.

ישראל שקועים בעוונותיהם ואינם חוזרים בתשובה:

טְמֵאִים בְּרַשְׁעָתָם טָשׁוּ בַּפְּשָׁעָתָם
טוֹעִים בְּרַעַתָם יִשְׁמְחוּ מֶלֶךְ

(פ 17-18).

(6) שְׁנָאוֹת - צורת ריבוי של שנאה.

בתוכחתו לחיים על אפסות העולם הזה מזכיר להם
הפייטן, כי לאחר המוות אין קנאה ואין שנאה:

שֵׁם יִכְלוּ קְנָאוֹת וְיִסּוּפוּ שְׁנָאוֹת

(קסט 59).

7 קְדָרוֹן – עֶצֶב, תּוֹגָה.

הַרְמַב־עַ מִבְּקֵשׁ מֵאלוהִים, שִׁיחֲזִיר אֶת גּוּלֵי יִשְׂרָאֵל
לָאָרֶצַם וְיִלְבִּישׁ אֶת אוֹיְבֵיהֶם קִדְרוֹת וְעֶצֶב:

וְאֶסִירֵי חֻשְׁפֵי תָשֵׁב לְבַצְרוֹן
וּמְעוֹתַי דְרָכַי הִלְבֵּשׁ קִדְרוֹן (צב 11).

כפי שהעיר מנחם זולאי ז"ל (לשוננו לעם מט, עמ' 13),
שמות ממשקל זה מרובים ביותר בפיוטי רס"ג ובית מדרשו. אגב,
לשון "אַרְעוֹן" (מקרה), השגור בלשון יהודי תימן, שזולאי נוטה
לראות בו השפעת רס"ג, נראה שעיקרו הוא מן הלשון הארמית
(תרגום יונתן, קהלת ט, ב ועוד).

8 מְשַׁבֶּרֶת – שֶׁבֶר, אֶסוֹן.

בַּתְּפִילְתּוֹ לָאלוהִים, שִׁימְדוּד לְיִשְׂרָאֵל שֶׁכָּר לְפִי גוֹדֵל
סִבְלָם בְּגִלוֹת, אֹמֵר "הַסְלַח":

הוֹמָה מְבוֹר גְּלוֹת וּמִבֵּית כְּלָא וְדִלוֹת
כְּפִי גֵדֵל מְשַׁבֶּרֶתוֹ תְּהִי שְׁלֵמָה מְשַׁבֶּרֶתוֹ (ריג 7–8).

9 שְׁתֵּי – חוֹלְשָׁה, תְּשִׁישׁוֹת.

בַּתִּיאוֹר גְּבוֹרַת הָאלוהִים וְעוֹזוֹ שֶׁר הַרְמַב־עַ:

נְאֻזֵר בְּגִבּוֹרָה מֵאֵין שְׁתֵּי וְנוֹחַ
נִתַּן לְיַעֲקֹב כֹּחַ (קעג 3–4).

עפ"י העניין אין שתי אלא חולשה זוהי גדולתו של מקום,
שבניגוד לבשר ודם, אין לפניו חולשה ואין לו צורך במנוחה. והוא
על דרך מדרש קהלת על הכתוב "בגבורה ולא בשתי" (קהלת י,
ז): "בגבורתו ולא בתשישו" (עיין מילון גור). בהוראה קרובה

נתפרש גם במילונות ימי הביניים: מנחם בן סרוק מחברו עם
"גשתה גבורתם היו לנשים" (ירמיה נא, ל). אלפאסי באגרונו
מפרשו לשון עצלות, ואבן ג'נאח - התרשלות.

ב. פעלים

10) פְּצָה - בחר, רצה(?).

על יום הכיפורים הנבחר מימות-השנה אומר המשורר:

יּוֹם זֶה פְּצִיתוּ מִיָּמִים בְּחוּרִים

יּוֹם בּוֹ לְפָנֶיהָ מַעֲשִׂינוּ נִזְכָּרִים (קכד 37-38).

11) זוֹרֵר - הרחיק, גירש.

בסליחה לליל שני של ראש השנה מהלל המשורר את
המשכימים לבתי-כנסיות לסליחות ומנדדים שינה מעיניהם:

מִנּוּם אִם קָמְתָם וּלְבֵית אֵל עָלִיתָם

וְשָׁנָה זוֹרְרָתָם וְרֵן הַתְּאֵוִיתָם

וַיְמִי יֵשַׁע שְׂאֲבָתָם וְקָרְתָם וּשְׁתִּיתָם

בְּלִיל זֶה וּנְזַכְרָתָם לְפָנֶי אֲדֹנָי (פט 5-8).

ובפיוט אחר:

נִדְדַד מִקְנֵי מְלוֹנֵי

נַפְשֵׁי שְׂמַתְנֵי לְזוֹרֵר שְׁנַת עֵינֵי (קכד 6).

נראה שהמשורר קשר את ההוראה עם "זרו רשעים מרחם"
(תהלים נח, ד). מחזור אוניון גורס "לעורר", אבל ניכר שזוהי
גרסה משובשת. בן-יהודה (עמ' 1410) מביא דוגמה ראשונה
במשמעות "להעיר".

12) שָׁבֵל – הֵלֶךְ בְּשִׁבִיל.

בבשרו את הישועה לגולי ציון מכריו המשורר:

בָּא מִבֶּשֶׂר חֵישׁ כְּעֶפֶר

אֶל מְתֵי אֶרֶץ רְחוֹקָה

שׁוֹבְלֵי מִדְּבַר וְצִיִּים

וְרַחַה אֹרֶר הֶלְבְּנָה (קכח 13–14).

13) נִשְׁפָּל – שַׁח, שַׁפֵּל.

בקוננו על שפלותם של ישראל השרויים בגויים, ללא מלך

וללא שר, אומר הפייטן בין השאר:

נְהִיִּיתִי נְהִי נְהִיָּה נֶאֱקָתִי בְּתוֹךְ קִרְיָה

נִשְׁפָּלְתִּי לְלֵא הִיָּה בִּישְׂרוֹן מְלָךְ (פ 27–28).

ש פ ל אינו מקובל בבניין נפעל. יש להניח, שהחידוש כאן

הוא בדוחק האקרוסטיכון הא־ב (גוֹן משולשת).

14) נְתָאָב – תַּאֲב, חוֹשֵׁק.

ישראל מתאוים לשמוע את בשורת הגאולה מן השמים:

אֲנוּשִׁים נְתָאָבִים שָׁמְעוּ מִמְרוֹמִים

דְּבָרִים טוֹבִים דְּבָרִים נְחֻמִּים (רכה 1–2).

15) עֲצִים – חִזֹּק, גִּיבֵר.

באשמורה לליל א' דר"ה מתנצל הפייטן על יכולתו

המוגבלת לספר את הטוב והחסדים, שהמקום משפיע על בריותיו,

ועל שסבלותיו מחזקים רק את יצרו הרע השולט עליו מנעוריו.

קָטַן כָּל מְאֹדִי לְסִפֵּר טוֹב תְּעוֹרֵר

אֶךְ עֲצִים אִידִי לִיִּצֵר מִשְׁתָּרֵר

(16) הַכְּמִישׁ - הַקְּמִיל, הַכְּרִית.

בתפילתו לסליחת עוונותיהם של ישראל ולהשמדת אויביהם כותב הרמב"ע:

וְכָל פְּשָׁעֵיהֶם הָמַשׁ / וְתִשְׁקִיעַם בְּתַהוֹמִים
וְצוֹרְרָמוֹ, צוֹר, הַכְּמִישׁ / בְּחֶרֶן אֶף וְזַעֲמִים (קמח 6-7).

המחדיר פירש תיבה זו "תכנעה והשמדה".

(17) הַתְּעִטָּף - הַתְּחַנֵּן, הַתְּפַלֵּל.

בתארו את המתוודה על חטאיו ומרבה בתפילה אומר המשורר:

יִתְחַנֵּן וְיָשׁוּב אֶל אֲדֹנָי וִירַחֲמֵהוּ
לְהַרְבוֹת שִׁיחוֹ יוֹאֵל לְבַל יִשְׁלַם כְּמַעֲשָׂהוּ
וְיִתְעִטֵּף כְּשׂוֹאֵל כִּי חָנּוּן וְרַחוּם הוּא (צג 5-7).

וכן פירשו אבן ג'נאח והרד"ק במילונייהם. כך יש לפרש גם את המובאה של הרשב"ג, שבן-יהודה (עמ' 4425) מעלה אותה בהוראת "נחלשה מרוב צער ויגון":

אֱלֹהִים אֵלֵי אַתָּה, רָם לְכָל שְׂאֵל נְדָרָשׁ
רְצִנִּי בְּהַתְּעִטָּפִי כְּעִנֵּי וְרָשׁ.

ואכן, במחזור רומניא הנוסח הוא "רצתי בהתחנני נגדך" (עיין שירי קדש לרשב"ג, מהדו' ביאליק-רבניצקי, חלק הערות וביאורים, עמ' 109).

ג. צירופי לשון

(18) קָצַר פֶּה – כבד פה ולשון.

כלפי קול אלוהים, המעורר את המשורר בחצות לילה
מצווה עליו לקום לשאת שירי-רגונו, מתנצל הוא במלים:

עֲנִיתִיו: אֵיךְ יִתְגַּבֵּר קָצַר פִּיו וּמְלִים יִחַבֵּר?
לֹא יִדְעֵתִי דַבֵּר כִּי נָעַר אָנֹכִי (צו 4–5).

(19) קָצַר נֶפֶשׁ – קצר-רוח, חסר סבלנות.

המשורר מונה שבחיו של המקום וחסדיו עם בריותיו ואומר

בין השאר:

אֶתָּה קוֹנֵה קָצַר נֶפֶשׁ וְהֶלֶךְ
אֶתָּה קוֹרֵא אֶל דָּל וְחֶלֶךְ
(קטו 69–70).

(20) רָכְסֵי בִשֶׁת – תיבוץ עוונות.

הפייטן מתוודה על שסר מאחרי ה' ונטה אחרי צבא

עוונותיו:

נִסְוֹגוֹתַי מֵאַחֲרֶיךָ, מִלְכִּי,
נִהְגַתִּי רָכְסֵי בִשֶׁתִּי וְחֶשְׁפִּי
נִתְתִּי לְחֶטָא חֲכִי (קכט 73–75).

יסודה של המליצה הוא בתהלים לא, כא: "מרכסי איש".

תרגם יונתן: "מגדודי גבריא" ופירש רש"י "מחבורי רשעים".